

GRADSKA I OSTALA NASELJA U HRVATSKOJ - MODEL IZDVAJANJA 2001.

Milan Vresk

Grad i urbanizacija su svjetske i historijske pojave. Javljaju se na određenom stupnju razvoja civilizacije. Razvijaju se u skladu s društveno-ekonomskim promjenama. S obzirom na to, razvoj grada i urbanizaciju valja gledati evolutivno, tj. s aspekta vremena i prostora. Zbog toga broj gradova, njihova veličina i njihov sistem, kao i stupanj urbanizacije, odražavaju određeni stadij razvoja svake zemlje.

Uvod

Gradovi su mjesta koncentracije ljudi, stanova, radnih mjesta te proizvodnih i uslužnih djelatnosti u prostoru. Svojom funkcijom rada potiču značajne socijalne i prostorne procese. Oni pospješuju preseljavanje stanovništva iz seoskih naselja, ali i dnevne migracije. Gradovi su, osim toga, žarišta preobrazbe seoskih naselja, njihove deagrarizacije i urbanizacije. Na regionalnoj i nacionalnoj razini gradovi uvjetuju polarizirani razvoj. U regionalnom planiranju gradovi zbog svojih funkcija i značenja služe i kao planski instrumenti.

Iz navedenih razloga za svaku zemlju je praćenje razvoja gradova i urbanizacije od posebnog značenja. Ono počinje od izdvajanja gradskih od

ostalih naselja. Gradovi se potom mogu klasificirati po veličini, funkcijama, morfološkim oblicima itd.

Diferencijaciju naselja na gradska i seoska naselja vrše nacionalne statističke službe uz suradnju stručnjaka određenih znanstvenih disciplina. Diferenciranje se vrši po dogovorenim modelima koji mogu imati nekoliko relevantnih varijabli s adekvatnim parametrima, a na osnovi popisne građe dobivene redovnim popisima, koji se najčešće vrše svakih deset godina. Modeli diferenciranja mogu se prilagođavati popisima ovisno o dinamici razvoja i urbanizacije svake zemlje.

U ovom radu pokušat ćemo razraditi model izdvajanja gradskih, prijelaznih i seoskih naselja u Hrvatskoj za potrebe popisa i obrade 2001. godine.

Pojam grada – Smatra se da su prvi gradovi nastali prije pet tisuća godina. U tako dugom vremenskom rasponu mijenjala se veličina, struktura i funkcija gradova, a s time i njegovo poimanje. Prve definicije grada koje se javljaju krajem 19. i početkom 20. stoljeća bile su vrlo uopćene. Grad je tada najčešće definiran kao veće naselje koje je središte trgovine, proizvodnje i prometno čvorište. Konkretnije i jasnije definicije grada nastale su poslije Drugog svjetskog rata kada se pronalaze adekvatni statistički modeli diferenciranja. Prema novijem poimanju grad se opisno može definirati na sljedeći način:

Grad je veće naselje u čijim nepoljoprivrednim djelatnostima radi pretežni dio stanovništva toga naselja, kako za vlastite, tako i za potrebe stanovništva svoje regije.

U ovakvom poimanju grada izraženi su relevantni elementi njegovog izdavanja. Na prvom mjestu je veličina naselja. U navedenoj definiciji veličina nije precizirana brojem, već je ukazano da treba biti veće naselje. Na drugom mjestu je prevlast nepoljoprivrednih djelatnosti i nepoljoprivrednog stanovništva. Na trećem mjestu je funkcionalno značenje naselja, odnosno njegov nodalitet i centralitet.

Iz navedenih elemenata poimanja grada izvođe se konkretne varijable i adekvatni parametri njegova izdavanja.

Izdavanje gradskih naselja – U dugoj povijesti razvoja gradovi su se izdvajali na različite načine. U dalekoj prošlosti status grada najčešće se stjecao kraljevskim poveljama ili sličnim načinima. Posebno se to odnosi na feudalnu Evropu. Kraljevskim poveljama određena su prava, ali i obaveze gradova. To je vrijeme kada se grad nalazi na periferiji društvene organizacije. Zbog toga se građanski sloj društva, obrtnici i trgovci, borio da njihovo naselje dobije status grada. U srednjem vijeku, napose, između 12. i 14. stoljeća u Evropi je utemeljen najveći broj postojećih velikih gradova. Oni su sve do 19. stoljeća bili jasno odvojeni od ruralnih okolica, jer su imali obrambene sisteme s dominacijom gradskog zida.

Industrijalizacija koja se iz Zapadne Evrope širi u druge zemlje pospješuje proces urbanizacije. To je vrijeme kada industrijalizacija i urbaniza-

cija postaju kumulativni proces. Njime su mnogi tadašnji gradovi doživjeli razvojnu ekspanziju te postali veliki gradovi. Osim njih industrijalizacijom su utemeljeni i novi gradovi, pogotovo na energetskim ili na drugim prirodnim resursima. U 20. stoljeću proces urbanizacije raširen je i na ruralna naselja oko velikih gradova. Na taj način mnoga seoska naselja stekla su status grada.

Procesom suburbanizacije naglašen je problem određivanja gradskih međa, ali i klasifikacija urbaniziranih, ranije ruralnih naselja. Ovakvi problemi nametnuli su potrebu jasnog definiranja pojma grada i pronalaženje konkretnih kriterija njihovog izdavanja.

Prvi značajniji model izdavanja gradova razradio je Hans Bobek 1927. godine. Po njemu gradska naselja treba izdvajati pomoću triju varijabli. To su:

1. kompaktnost naselja
2. veličina naselja (broj stanovnika)
3. gradski način života stanovništva naselja

H. Bobek nije tada predvidio parametre za predložene varijable. To je, međutim, jedan od složenih problema. Poseban problem je odrediti kompaktnost naselja. U pojedinim zemljama kompaktnost se pokušala odrediti prosječnom udaljenošću između kuća. Ubrzo se, međutim, od ove varijable odustalo. Sve izraženija disperznost razvoja grada ukazala je na irelevantnost ove varijable. Osim toga, istraživanja su ukazala na pozitivnu korelaciju između veličine i kompaktnosti naselja. Ruralnu naseljenost općenito karakterizira prevlast relativno manjih naselja. To je uvjetovano zakonitošću da se seoski domovi podižu na zemljišnom posjedu gospodarstava. Velika seoska naselja, najčešće su nastala planskom kolonizacijom i specifičnim sistemom zemljišne razdiobe. Primjer za to su neka naselja u Slavoniji i Vojvodini. Istovremeno je utvrđeno da se s veličinom naselja povećava njegova kompaktnost.

Druge dvije varijable, veličina i gradski način života, koriste se u izdavanju gradova mnogih zemalja u svijetu. One se koriste pojedinačno ili u njihovoj kombinaciji. Pri tome se javlja problem definiranja pojmova veličine i načina života te određivanja njihovih parametara. Poseban pro-

blem predstavio je problem statističkog definiranja pojma «način života».

U definiranju ovog pojma pošlo se od podjele na dva oblika načina života. To su gradski i seoski način života. Pri tome se način života dovodi u vezu s dnevnim režimom života i rada te s njima povezanim drugim manifestacijama. Gradskim načinom života živi stanovništvo koje ima jasno određeno radno vrijeme i slobodno vrijeme. Radno vrijeme traje 7-8 sati. Slobodno vrijeme može se koristiti na razne načine: rekreacija, odmor, sport, doškolavanje itd. Seoskim načinom života živi stanovništvo koje ima drukčiji režim rada. Radno vrijeme na selu nije precizno određeno. Radno vrijeme zapravo diktiraju potrebe rada na zemljištu. Ono često traje cijeli dan bez slobodnog vremena.

Iz navedenog proizlazi da način života ovisi o djelatnostima u kojima stanovništvo radi. S obzirom na to, bitne razlike u načinu života uvjetuju poljoprivredne i nepoljoprivredne djelatnosti. Istovremeno poljoprivredna djelatnost vezana je za ruralna područja, a nepoljoprivredne se djelatnosti više koncentriraju u gradovima.

Povezano s navedenom podjelom način života se statistički počeo određivati udjelom poljoprivrednog, odnosno nepoljoprivrednog stanovništva. Stoga su nacionalne statističke službe redovnim popisima nastojale precizno definirati pojam poljoprivrednog i nepoljoprivrednog stanovništva, te ih redovno statistički obrađivati i publicirati.

Mora se naglasiti da se podjeli stanovništva na dvije navedene kategorije u svijetu poklanja velika pozornost. Ona omogućuje praćenje socioekonomskih promjena i stupanj razvoja naselja i pojedinih zemalja u cjelini. Udio nepoljoprivrednog stanovništva u mnogim je zemljama nezaobilazna varijabla u diferenciranju naselja i izdvajanju gradova.

U izdvajanju gradskih naselja u svijetu postoji, međutim, velika šarolikost. To je utvrdila statistička služba UN-a. Ona je utvrdila da je veličina naselja primarno obilježje za određivanje statusa grada. Međutim, u znatnom broju zemalja ova se varijabla često kombinira s drugim obilježjima. Među njima je udio nepoljoprivrednog stanovništva.

Mora se, međutim, naglasiti, da u parametrima pojedinih varijabli postoje između pojedinih zemalja velike razlike. Primjer za to je minimalna veličina grada (tab. 1).

Tab. 1. Minimalna veličina naselja za određivanje statusa grada u pojedinim zemljama

Zemlja	Minimalna veličina grada
Danska	500 stanovnika
Švedska	1000 stanovnika
Finska	1000 stanovnika
Kanada	1000 stanovnika
Australija	1000 stanovnika
Venezuela	1000 stanovnika
SAD	2500 stanovnika
Meksiko	2500 stanovnika
Nizozemska	5000 stanovnika
Belgija	5000 stanovnika
Pakistan	5000 stanovnika
Španjolska	10000 stanovnika
Turska	10000 stanovnika
Italija	20000 stanovnika
Japan	30000 stanovnika

Parametri za pojedine varijable se mijenjaju od jednog do drugog popisa. U nekim zemljama status grada određuje se administrativnim putem bez određenih konkretnih varijabli i parametara.

Kako nam je poznato, u Hrvatskoj, odnosno, u bivšoj Jugoslaviji popisom stanovništva 1961. i 1971. godine naselja su se diferencirala u tri kategorije: gradska, mješovita i seoska. To je učinjeno modelom s dvije varijable s adekvatnim parametrima. Varijable su bile: veličina naselja i udio nepoljoprivrednog stanovništva. Grad je u ovim klasifikacijama morao imati najmanje 2000 stanovnika. Najviši parametar nepoljoprivrednog stanovništva iznosio je 90%, a smanjivao se s veličinom naselja do 30% (za naselja s 15 000 i više stanovnika).

Ovaj model, može se ocijeniti, zadovoljio je potrebe diferenciranja naselja 1961. i 1971. godine, međutim, ne i za 1981. godinu. Za tu 1981., kao i za 1991. godinu, status grada potvrđivao je Sabor RH uz prijedlog općina. To je dovelo do određenih anomalija, pošto su status grada stekla i neka naselja s tek nekoliko stotina stanovnika.

Za što objektivnije diferenciranje naselja na gradska i seoska poželjno je izraditi modele s više relevantnih obilježja s adekvatnim parametrima (kriterijima). Pri tome treba biti svjestan da idealnih modela i kriterija nema te da su izvjesne anomalije u diferenciranju nemoguće. No, u svakom slučaju proizvoljnu arbitralnost u ovom postupku treba izbjeći.

Model izdvajanja gradskih naselja Hrvatske 2001. godine – Diferenciranje naselja Hrvatske moguće je izvršiti na osnovi obilježja prikupljenih popisom stanovništva. Pri tome treba istaći da se neka relevantna obilježja za diferenciranje ne popisuju. To su npr. fizionomska, morfološka i funkcionalna obilježja, koja se redovnim popisom ne popisuju. Na ova obilježja, međutim, indirektno ukazuju drugi podaci.

Uzimajući u obzir mogućnosti izbora relevantnih obilježja dobivenih redovnim popisima i dosadašnja iskustva, gradska naselja Hrvatske mogla bi se izdvojiti pomoću nekoliko varijabli i adekvatnih parametara (tab. 2).

Naš model izdvajanja sadrži tri međuzavisne varijable. Njima se utvrđuje minimalna veličina grada, gradski način života, minimalno značenje funkcionalne samostalnosti, te indirektna i morfološka obilježja.

Model predviđa da gradovi u Hrvatskoj mogu imati najmanje dvije tisuće stanovnika. Ovaj kriterij uzet je iz više razloga. On je u ranijim diferencijacijama naših gradova korišten pa na neki način omogućava izvjesne komparacije. Minimalna veličina od dvije tisuće uzima se i u velikom broju zemalja u svijetu.

Udio poljoprivrednog, odnosno nepoljoprivrednog stanovništva, kako je već istaknuto, glavni je pokazatelj gradskog načina života. U našem modelu ova varijabla primijenjena je za naselja veličine 2000 do 4999 stanovnika. U njima bi udio poljoprivrednog stanovništva trebao iznositi 10% ili manje. Ovako nizak udio poljoprivrednog stanovništva, koji je u okviru prosjeka za Hrvatsku, nužan je da status grada ne bi stekla i seoska naselja. Mora se, naime, računati s činjenicom da u Hrvatskoj, pogotovo u Slavoniji, ima veći broj seoskih naselja s nekoliko tisuća stanovnika. Za naselja s 5000 ili više stanovnika ovaj kriterij nije više relevantan.

Treća varijabla za izdvajanje gradova je postotni udio aktivnog stanovništva naselja koji radi u tome naselju, ali izvan vlastitog poljoprivrednog gospodarstva. Parametar je 25% aktivnog stanovništva. Ova varijabla služi da se utvrdi minimalna funkcionalna samostalnost naselja, u ovom slučaju izražena funkcijom rada. Naselje koje nema minimalne funkcionalne samostalnosti ne može imati status grada. Ova varijabla od velike je važnosti, jer se njome isključuju veća urbanizirana naselja okom većih gradova. Riječ je o urbaniziranim naseljima okolica gradova koja se razvijaju kao «spavaonice» te nemaju drugih značajnijih «gradskih» funkcija. Primijenjuje se za naselja do 10 000 stanovnika.

Tab. 2. Model izdvajanja gradskih naselja

Veličina (broj stanovnika) naselja	% poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu naselja	% aktivnih mještana koji rade u naselju, ali van vlastitog poljoprivrednog gospodarstva
2 000 - 4 999	10 % ili manje	25 % ili više
5 000 - 9 999	-	25 % ili više
10 000 i više	-	-

Prijelazna i seoska naselja – Prilikom diferenciranja naselja valja uzeti u obzir tzv. sekundarnu urbanizaciju. Riječ je o procesu preobrazbe seoskih naselja pod utjecajem većih gradova ili centara rada. Zapošljavanjem u gradu zahvaljujući dnevnim migracijama znatan udio poljoprivrednog stanovništva se socijalno prestrukturira i živi «gradskim» načinom života. To se potom odražava u fizionomskim i funkcionalnim promjenama seoskih naselja. Ona se djelomično ili potpuno urbaniziraju, ali ne mogu biti uvrštena u gradove, jer ne zadovoljavaju druge kriterije. Za takva naselja se javljaju nazivi: prijelazna, mješovita ili urbanizirana naselja.

U Hrvatskoj broj takvih naselja sve je veći. Ona se javljaju oko većih gradova te na našoj obali i otocima zahvaljujući razvoj turizma. Znanstveni interes i praktične potrebe nameću nužnost izdvajanja i takvih naselja Republike Hrvatske. Možemo diferencirati tri kategorije: gradska (urbana), prijelazna (urbanizirana) i seoska (ruralna) naselja.

Prijelazna (urbanizirana) naselja mogli bismo izdvojiti pomoću modela s dvije varijable (tab. 3).

Riječ je o varijablama socioekonomskog karaktera koje indirektno ukazuju i na druga obilježja naselja.

Najznačajnija varijabla za izdvajanje ovih naselja svakako je udio poljoprivrednog stanovništva. On najdirektnije ukazuje na način života u naselju. Parametar od 10% ili manje ukupnog stanovništva uzet je, jer je to vrijednost prosjeka ili ispod njega za Republiku Hrvatsku.

Druga varijabla je udio aktivnog stanovništva koje ima zaposlenje izvan vlastitog poljoprivrednog gospodarstva. Parametar za ovu varijablu je 50% aktivnog stanovništva naselja.

Pomoću navedena dva modela sva će naselja biti razvrstana u tri tipa: gradska, prijelazna i seoska naselja. Za to postoje velike znanstvene i praktične potrebe.

Tab. 3. Model izdvajanja prijelaznih (urbaniziranih) naselja

% poljoprivrednog stanovništva	% aktivnih zaposlenih izvan vlastitog poljoprivrednog gospodarstva
10 % ili manje	50 % ili više